

Horse Assisted Education („Učení s asistencí koní“) a jeho potenciál v oblasti pedagogiky a environmentální výchovy

Monika Janáková

Envigogika 16 (2) – Recenzované články /Reviewed articles

Published/ Publikováno 30. 12. 2021

DOI: <http://doi.org/10.14712/18023061.629>

Abstrakt

Předkládaný text má ambici představit čtenáři v obecnější rovině proud výchovného a vzdělávacího působení označovaného jako Horse Assisted Education. Text je snahou o představení možnosti jak lze metodu HAE (Horse Assisted Education) reflektovat v pedagogice a jak ji uvést do školní a volnočasové praxe dětí. Autorka textu vidí potenciál HAE v oblasti environmentální výchovy. Tento proud je možné začlenit do široké skupiny metod a přístupů zážitkové pedagogiky využívající programy se zvířaty pro podporu rozvoje přírodovědné a environmentální gramotnosti a také osobnostního rozvoje.

Klíčová slova

vzdělávání; výchova; koně; zvířata; pedagogika; učení s asistencí koní

Abstract

The present text has the ambition to introduce the reader to a more general level of the current of educational and training activities referred to as Horse Assisted Education. The text is an attempt to present the possibility of how the HAE (Horse Assisted Education) method can be reflected in pedagogy and how to introduce it into children's school and leisure practice. The author of the text sees the potential of HAE in the field of environmental education. This stream can be integrated into a wide range of experiential pedagogy methods and approaches using animal programs to support the development of science and environmental literacy as well as personal development.

Key Words

Education; horses; animals; pedagogy; Horse Assisted Education

Využití programů se zvířaty pro rozvoj přírodovědné a environmentální gramotnosti je přístup v praxi hojně využívaný (Jirásková, 2019) a účastníky oblíbený. Avšak prozatím zde chybí hluboká reflexe teoretické odborné základny. V České republice se tomuto tématu intenzivně věnuje Jančaříková (2009; 2010). Je zde tak velký nepoměr mezi praxí a teoretickou reflexí tohoto přístupu. Ač existují dílčí drobné metodiky, souhrnná a obsáhlá metodika využívání zvířat pro rozvoj přírodovědné a environmentální gramotnosti žáků vycházející z kvalitně zpracovaných teoretických podkladů v této chvíli v české republice není dostupná. Environmentální programy se zvířaty, které můžeme vidět v praxi na některých farmách, stájích či centrech ekologické výchovy, pak vzhledem k absenci systematického teoretického ukotvení tématu, mohou mít někdy spíše živelnou podobu a ne příliš efektivně komponované aktivity, ač vedené dobrým úmyslem.

Praktické využití zvířat pro edukaci (Animal assisted education) dokládá celá řada studií. Některé z nich obecně (např. Velemínský, 2007; Brelsford, 2017; Jančaříková, Havlová, 2010), jiné se věnují konkrétním tématům, jakými jsou např. zlepšování čtenářských schopností v přítomnosti psa (Treat, 2013; Bassette, 2013; Le Roux, 2014; Kirnan, 2016), zlepšování sociálních vztahů (Kogan, 1999; Beetz, 2013) a vzájemné empatie (Wicker, 2005; Tissen, 2007; Donaldson, 2016), motorických schopností (Gee, 2007) a paměti (Gee, 2010a) za pomoci psů. Využívání zvířat k rozvíjení přírodovědné a environmentální gramotnosti popisují řešitelé amerického projektu (ELENA Project 2015), ale i rumunští (Antofie, 2014) a čeští (Kellnerová, 2013; Jančaříková, 2009) autoři. Z výzkumů provedených na PedF UK (Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy v Praze) vyplývá, že 37 % pražských škol ve školním roce 2017/2018 chovalo zvířata, ale většinou nebyla ve výuce dostatečně využívána (Jirásková, 2019).

V dostupné literatuře je zmíněn jen obecný přínos využití zvířat pro edukaci a rozvoj osobnosti a vztahů ve třídě (Velemínský, 2007; Brelsford, 2017; Jančaříková, Havlová, 2010), využitím psů obecně se věnují např. Treat, 2013; Bassette, 2013; Le Roux, 2014; Kirnan, 2016; Kogan, 1999; Beetz, 2013; Wicker, 2005; Tissen, 2007; Donaldson, 2016; Gee, 2007 a 2010.

Následující řádky mají za cíl představit čtenáři oblast využívající koně na poli vzdělávání, výchovy a osobnostního rozvoje. Je jím Horse Assisted Education (HAE), často překládané jako „Učení s asistencí koní“. Záměrem je přiblížení této, u nás prozatím ne příliš známé metody, kterou lze řadit do širokého proudu zážitkové pedagogiky a také environmentální výchovy. Nejprve bude představeno HAE a historie tohoto přístupu. Poté budou nastíněny možnosti využití HAE v pedagogické praxi.

Edukace s asistencí koní (Horse Assisted Education, zkratka HAE) patří do širší skupiny pedagogického rámce nazývaného jako Animal Assisted Education (AAE). Tato forma pedagogické praxe a osobního rozvoje nabývá na stále větší oblibě. Jedná se o kontakt mezi člověkem a zvířetem (v našem případě koněm) zaměřený na výchovu, vzdělávání či sociální dovednosti klienta, žáka. Cílem může být přirozené zvýšení motivace k učení a osobnímu rozvoji, předávání informací zábavnou formou a názornou ukázkou (Svobodová, 2008). Dále k rozvoji motoriky (Velemínský, 2007), komunikačních dovedností, rozvoji samostatného a tvůrčího myšlení a zodpovědnosti. Přítomnost zvířete je také používána jako tzv. icebreaker (hra či aktivita na uvolnění počátečního napětí ve skupině) při komunikačních bariérách ať již mezi žáky navzájem, nebo mezi učitelem a žáky (Jančaříková, 2009, s. 2). Zvíře slouží v tomto procesu výchovy (a vzdělávání) jako prostředník a „nástroj“ (Odehnal, 2007). Konkrétně u koní lze využívat další možnosti, které nabízí hippoterapie (Holý, 2005; Engel a kol. 2003). A také lze aplikovat na žáky se speciálními potřebami (Right, 2004).

Historie HAE se již píše několik desítek let. Vzdělávání a rozvoj s asistencí koní se velmi pomalu rozšiřuje z oblasti osobnostního rozvoje a manažerských dovedností směrem do oblasti pedagogiky. Zde, jak se zdá, má značný potenciál. A to jak ve výchově v rovině obecné, tak na poli učení, získávání a fixování poznatků. Velký potenciál spatřujeme na poli environmentální výchovy, ale také výtvarné a estetické výchovy.

Ve světě se tento typ osobního rozvoje a učení s asistencí koní pod názvem Horse Assisted Education (HAE) realizuje již několik desítek let a stále nabývá na oblibě. Začátkem 90. let vznikla společnost vzdělávající manažery za asistence koní s názvem Horse Dream GmbH. V roce 2005 pak

s přispěním této společnosti začala vznikat EAHAE (International Association for Horse Assisted Education). EAHAE je mezinárodní asociací sdružující certifikované lektory metodiky HAE. Od roku 2012 se tento typ programů začal realizovat na Slovensku pod značkou Know-Horses. Přibližně o dva roky později i v České republice.

Edukační potenciál koně – kůň v pedagogické praxi

Jak již bylo řečeno, edukace s asistencí koní není v České republice zatím příliš rozšířená, neboť přes zdánlivou jednoduchost vyžaduje nejen umění práce a komunikace s koňmi, ale také pedagogickou způsobilost. Spojení těchto kvalit není nejen u nás, ale ani ve světě, běžným standardem (Bednář, 2006).

V oblasti pedagogické praxe se prozatím tato metoda využívá málo. Je spíše praktikována v již zmiňovaném manažerském vzdělávání. A to v oblasti Leadershipu (vůdcovství), Teambuildingu (aktivity podporující rozvoj spolupráce a vztahů v týmu), Communication Skills (komunikační dovednosti s důrazem na neverbální komunikaci) či Self Development (osobní rozvoj a poznání). Jestliže se však oprostíme od této terminologie spadající do oblasti managementu zjistíme, že v oblasti pedagogiky má velký potenciál. Metoda mu může být přínosná např. v oblasti umění vést kolektiv, komunikovat s žáky, vedením a rodiči, umění sebereflexe, stanovení cílů, osobní rozvoje, apod. Také na druhé straně výchovně vzdělávacího procesu má své místo. Pro žáky může být zajímavým způsobem v možnosti sebezpoznání, seberozvoje, rozvoje samostatnosti, schopnosti řešit problémy, tvůrčího myšlení, komunikace a práce v týmu. V oblasti environmentální výchovy nabízí velký potenciál v možnosti bytí a učení se v souladu s přírodou, v pobytu v ní a budování vztahu k ní, poznávání systémových ekologických vazeb, lokálního zakotvení daného systému, budování lásky ke krajině. Nezanedbatelný potenciál je v oblasti prohlubování estetické a etické senzitivity a emoční inteligence (Shapiro, L. E., 2009; Wilding, CH., 2010).

Kontakt s koněm dle výzkumu Froňkové (2013):

- Napomáhá bázlivým dětem, děti se cítí jistější a jsou potěšeny, že je poslouchá tak velké zvíře. Což jim může napomoci v sebedůvěře v běžném životě.
- Děti získávají motivaci k práci, vědí, že koně péči potřebují, a protože je mají rádi, snaží se o ně pečovat dobře. Vidí efekt své činnosti v reálném světě a v reálném životě. Ne v rámci počítačové hry, nebo „hraní si na opravdovo“ s hračkami.
- Zároveň si děti budují vztah k přírodě, učí se jí rozumět jako něčemu čehož je kůň součástí, a mít s ní dobrý vztah. Učí je k etickému přístupu k ní.
- Sebevědomě klidným, avšak rázným a cílevědomým vystupováním lze získat respekt koní.
- Jezdění kultivuje v člověku vcítění, trpělivost, vytrvalost a sebeovládání. Děti a mladiství se učí zodpovědnému chování a předvídání situace. Získávání příjemných a radostných pocitů v kontaktu s koněm může kompenzovat, alespoň částečně stresové vlivy z běžného života.
- Děti v jezdeckém kroužku mají pravidelný pohyb. Tím je nejen jízda na koni samotná, ale i práce kolem koní. Tento pohyb není jednostranný, pracují různé svalové skupiny.

Jaké klady vidí rodiče dětí? (Froňková, 2013): potvrdilo se jim očekávání změn v oblasti tělesné zdatnosti a přístupu k práci. Zvyšování sebedůvěry bylo rovněž zmiňováno poměrně často. Mladší děti vidí v koni zábavu a možnost navázání přátelského vztahu s ním, starší jsou více zaměřeni na výkon, začínají jezdit s určitým cílem.

Pakliže se zaměříme na různé věkové skupiny, popisuje Froňková (2013) efekt pobytu a práce dětí s koňmi takto:

- Stadium raného školního věku (6–11 let): v této době je znatelná citlivost na podlamování snaživosti. Buduje se udržení pozornosti, přizpůsobení se režimu, soužití s ostatními dětmi a autoritami. Děti jsou schopné koordinovat svoji senzomotoriku tak, že dokážou pracovat pod pedagogickým vedením. Učí se ovládat svou afektivitu a vzájemnou spolupráci. Začínají mít potřebu obstát, mít úspěch. Jsou snaživé a citlivé na podlamování se této snaživosti, opakující se neúspěch mohou způsobit pocit méněcennosti i do budoucna. Ve všech těchto oblastech sledujeme kladný vliv koně na dítě.

Stadium pubescence (12–15): Vztah ke zvířatům pomáhá zvládat emoční rozkolísání. Tento věk je plný neklidu, proměn těla i duše. Mladý člověk si s tím často neví rady. Začíná se vzpouzet autoritám, typické jsou časté změny nálady. Narůstá význam vrstevnických vztahů. Pubescenti těžce nesou izolovanost a samotu. Vztah se zvířaty pomáhá emočnímu rozkolísání, poskytuje stabilní emoční odezvu a také umožňuje rozvoj dítěte. Jezdecký oddíl jim může poskytnout dobrý prostor pro plnění vývojových úkolů, smysluplné vyplnění času, kontakt s vrstevníky, sociální uspokojení.

Chceme-li možnosti metody HAE včlenit do rámcového vzdělávacího programu (RVP), lze ji dát zejména do kontextu se čtyřmi vzdělávacími oblastmi: **Člověk a příroda, Člověk a zdraví, Člověk a svět práce, Člověk a jeho svět**. V rámci průřezových témat ji lze využít:

a) v environmentální výchově: Ekosystémy; Základní podmínky života; Vztah člověka k prostředí.

b) v osobnostní a sociální výchově: Mezilidské vztahy; Kooperace a kompetence; Hodnoty; Postoje.

c) ve výtvarné výchově (více viz poslední blok tohoto kurzu).

Systematická a teoreticky podložená tvorba tohoto typu výukových programů, využívající zvířata (mj. koně) v rámci školní a mimoškolní pedagogiky, je u nás poměrně v počátcích. Metody výchovy (a vzdělávání) s asistencí zvířat (ať už psů, králíků, ještěrek atd.) však nabývají na oblibě. V České republice je lze označit za pokračování, dříve oblíbených, chovatelských kroužků (tomuto tématu se věnuje např. Jančaříková v publikaci Činnosti se zvířaty v předškolním vzdělávání). Avšak s tím, že zde dochází k nadstavbě budování určitých kompetencí a dovedností a také využití terapeutických možností zvířat (O’Haire, M., 2010). Vzdělávání s asistencí koní má však určitý handicap, který mu může komplikovat rozšíření se do oblasti pedagogické školní praxe i mimoškolních aktivit s dětmi. Je to „nálepka“ manažerského vzdělávání, která tuto metodu zpočátku, pro některé konzervativní jedince dělá neatraktivní. *„Oblast vzdělávání a rozvoje s asistencí koní se u nás postupně zabydluje (...). Tak jako řada nových metod, které k nám postupně přicházejí, musí překonávat bariéry. Zahraniční praxe nám však ukazuje, že využití koní při rozvoji a učení může být významným přínosem pro mnoho oblastí. Zájem o tento způsob učení alespoň v kruzích lidí zabývajících se koňmi vzrůstá. Málokoho totiž nechají tato nádherná a ušlechtilá zvířata netečným.“* (Bednář, 2008, s. 14)

Na následujících řádcích se budeme věnovat podrobnějšímu objasnění metod edukace s asistencí koní (metody typu HAE, HLM tj. Horse like Mirror). Vedle stěžejní, mateřské metody edukace s asistencí koní, kterou je HAE, existuje dnes již více typů metod s různými názvy (např. Equine Guided Education, HLM, Horse Sense atd.). Všechny však vychází z metodiky HAE a intenzivně na ni staví.

Podrobnější objasnění metod edukace s asistencí koní (metody typu HAE, HLM).

Tyto způsoby práce jsou v první řadě o lidech a ne o koních. Nejedná se v žádném případě o výuku jízdy na koni. Pracuje se tzv. „ze země“. Dochází k intenzivnímu propojení a kontaktu mezi člověkem a zvířetem bez nutnosti, aby člověk na koně vůbec sednul.

Tyto metody se často do češtiny překládají jako vzdělávání, nebo učení s asistencí koní. V anglickém ekvivalentu však vždy figuruje slovo Education, což znamená jak výchovu, tak vzdělávání.

V českém překladu se nám zdá být vhodnější, vzhledem k povaze metody, používání slova výchova. To dle nás lépe vystihuje oba aspekty, které Horse Assisted Education obsahuje, tj. výchovu, osobnostní rozvoj i vzdělávání. I když primárně zde do popředí vystupuje výchova, ve smyslu záměrného působení na jedince ve snaze ovlivnit jeho osobnostní rozvoj (Pelikán in Průcha, 2009, s. 19), vidíme zde velké možnosti v oblasti vzdělávání, předávání informací a poznatků (mj. o přírodě, živočiších, rostlinách, krajině a zeměpisných informací).

Jak metody fungují? V podstatě lze říci, že potenciál HAE je ve čtyřech základních oblastech:

Tou první (a) je oblast sebepoznání a seberozvoje, druhou oblastí (b) je budování určitých kompetencí, třetí (c) získávání a používání informací o přírodě, zvířatech, krajině a ekosystému (propojenost funkčních prvků systému), čtvrtou (d) prohlubování estetické a environmentální citlivosti a environmentální zodpovědnosti.

- **Pro oblast a i b** je stěžejním a základním pojmem v procesu HAE **zpětná vazba, reflexe a sebereflexe**. Díky zpětné vazbě je vždy silně přítomen rozměr sebepoznání, tedy uvědomování si toho, jak působím, jak bezprostředně reaguji a nakolik je můj vnitřní pohled v souladu s tím, jak mně vnímá mé okolí. Během práce s koněm ze země se řeší úlohy a cvičení. Koně jsou, podobně jako např. psi, velmi empatictí a senzitivní a reagují na nálady, vnitřní pocity a skryté strachy člověka. Ty mu poté zrcadlí (Bednář, 2006). Kůň nevidí to, čím se snažíme být (ať už pro sebe či pro okolí), cítí a vnímá to, kým opravdu jsme. A reaguje na to. Umožní nám uvědomit si naše silné i slabé stránky, i když je zatlačujeme do podvědomí. Umožní nám lépe se poznat, s čímž poté následně můžeme pracovat. Např. při práci s koněm vypluje na povrch jednoznačně naše nerozhodnost, nebo bojácnost apod. Neznamená to, že všichni musíme být rozhodnými a nebojácnými vůdci těch druhých. Znamená to jen poctivé uvědomění si našich vlastností a schopností, poznání sebe sama. Poznání toho kým jsme, ne kým se tváříme, že jsme. Sebeoznání je pak prvním krokem k životu, v němž se budeme skutečně realizovat, neboť budeme dělat co je nám blízké, to v čem se cítíme dobře. Budeme v souladu se sebou samým, se svými vlastnostmi, schopnostmi a dovednostmi (Irwin, 2004, 2005)

Kůň velmi intenzivně vnímá neverbální projev člověka, který o něm často vypovídá mnohem více než to, co říká. Neverbální projev prozrazuje naše momentální rozpoložení a naladění autentičtěji než slova (Bruno, 2005).

Slova lze totiž snáze kontrolovat a ovlivnit než autentičtější neverbální komunikaci, řeč těla. Kůň pak bez hodnocení a odsuzování dává přímou odpověď, jak na něj působíme. Odráží to, co na nás vnímá jako zrcadlo (odtud název jedné z odnoží HAE Horse like Mirror). Je-li v rozporu to, co říkají naše ústa, to co po koni chceme verbálním příkazem či žádostí, s neverbálním projevem naší osobnosti, kůň tomu nerozumí. Reaguje na to vztekem, apatií, nudou či jiným způsobem dávající nám najevo, že naše záměry a úmysly nejsou v jednotě s tím, co říkáme (Bednář, 2006). Nebo jsou v jednotě, ale neumíme je vnějšímu světu předat tak, aby byly pochopeny a mohlo na ně být adekvátně odpovězeno a reagováno.

Oblastí, ve které koně také mohou mnoho odhalit, je projev Emoční inteligence (EQ). Tu dokáží tato zvířata velmi vnímat a poskytnout na ni zpětnou vazbu. Učitel pak s tímto zjištěním může pracovat na cestě za dobře fungující třídou, kolektivem. Může poté pracovat na povahových rysech jakými je empatie, rozhodnost, schopnost spolupráce s lidmi (Peštová, 2011).

Praxe ukázala, že některým lidem se snáze přijímá bezprostřední zpětná vazba od koní, než od lidí. Nepociťují tak intenzivně pocit studu ze selhání. Tato vazba není nijak emočně zabarvená. Prostě jen je. Zároveň je zajímavé, že jsou lidé dokonce i ochotni své chování, postoje i sami sebe

(zejména pak děti) kvůli tomuto zvířeti změnit. U koní je tato výhoda odlišné zpětné vazby zintenzivněna také tím, že dochází ke zpětné vazbě nás samých k sobě. To vše je propojeno intenzivním zážitkem z živého tvora, jeho síly a ušlechtilosti v reálném světě, v přírodě (Kirchner, 2009).

Při práci s koněm dochází k budování samostatnosti jedince, smyslu pro zodpovědnost, uvědomění si hranic svého žitého prostoru, umění rozhodnosti a stanovení cílů. Vzhledem ke skupině poté k budování schopností komunikace a spolupráce s dalšími jedinci skupiny (ať už je to firma nebo školní třída).

V souladu s Kolbovým cyklem zkušenostního učení dochází k ucelenému procesu: zážitek společné činnosti s koněm, okamžitá zpětná vazba, nalezení funkčních principů a na jejich základě vytvoření efektivního praktického postupu, jeho použití za účelem ověření platnosti principů, podpora lektora a skupiny. Cílem není jen získání teoretických informací, ale jejich zasazení do reálného kontextu žitého světa a uplatnit ve své praxi tak, aby dokázali efektivněji komunikovat a vést jak svého koně tak zejména své kolegy, žáky ale hlavně sami sebe a svůj život. Umět je vědomě řídit, tvořivě reagovat na změny, samostatně umět řešit problémy a nést za situace a jejich výsledek zodpovědnost (Bednář, 2006).

- **V oblasti c)** dochází k získávání a fixování poznatků a informací zážitkem přímo v žité praxi.
- **V oblasti d)** dopomáhá pobyt v přírodě, práce se zvířaty, uvědomování si souvislostí v rámci světa a přírody.

Závěrem se zamysleme nad tím, proč právě koně slaví takový úspěch na cestě učení člověka výše jmenovaným dovednostem, schopnostem a znalostem. Člověk má ke koni osobní, zvláštní vztah. Tato zvířata provází lidstvo intenzivně již 8 tisíc let. Pomáhali mu v jeho práci, a také jej inspirovali svojí krásou, silou a zároveň křehkostí. Koně jsou sice na rozdíl od člověka, který je predátorem, kořistí. Avšak stejně jako lidé fungují velmi sociálně. Ve stádě (podobně jako člověk ve společnosti) fungují jako individuum, jednotlivec, avšak jednotlivec, který pro své přežití musí zvládnout fungování v rámci skupiny. Tato skupina (společnost, stádo atd.) má jasně definovaná pravidla a hierarchii, kterou, pakliže chtějí úspěšně přežít, respektují (Hempfling, 2003, 2004). Mají svá práva, ale také své povinnosti v rámci skupiny. To, co mezi nimi funguje je vzájemná důvěra, úcta a mj. respekt (Peštová, 2011). Díky tomu může stádo fungovat úspěšně i v divočině. V tomto kontextu i svět lidí, pro svoji funkční existenci potřebuje vzájemnou úctu, respekt, pravidla a důvěru. Společnosti, skupiny (ať už je to skupina manažerů, nebo školní třída) mohou úspěšně, a bez frustrací jejich jedinců, fungovat za předpokladu, že pravidla, respekt a úcta ve skupině fungují. Pokud opět použijeme paralelu mezi člověkem a koněm, lze říci, že kůň také chce být individualitou, ale zároveň potřebuje být součástí komunity. Potřebuje obojí. Pokud se jeho individualita (stejně jako lidská) rozpustí v požadavcích a tlacích společnosti, je nešťastný, pokud se však jako individuum z komunity vydělí a není schopen fungovat ve společnosti, je nešťastný také a jeho přežití je výrazně ohroženo.

Pozitivní vliv působení koně na lidskou psychiku je založen na několika faktorech (Hallberg 2008, Peštová, 2011, Froněk, 2003):

- 1) Neverbální rovina je základem vztahu kůň-člověk. Kůň je emočně neutrální a nemá předsudky na zažité stereotypy jednání. Stablním chováním je schopen usměrnit nepřiměřené jednání jedince. To se pozitivně odráží zejména u handicapovaných pacientů s mentálním postižením, okolím často nepochopených či odmítaných.
- 2) Kůň reaguje teď a nyní. Reaguje přirozeně v dané situaci bez ohledu na budoucí důsledky tohoto jednání. Člověku nastavuje zrcadlo upřímnosti sám k sobě (Kol. autorů, 2014).
- 3) Člověk je přijímán jako vedoucí jedinec. U slabších jedinců však kůň přebírá roli ochránce.
- 4) Kůň je schopen vyvolávat volné asociace a tím otevřít přístup k nevědomí. To může otevřít přístup potlačeným a dosud neprojeveným aspektům chování do reality. Při práci s dětmi a

koňmi se mnohdy lze setkat s dětmi, které ke koním utíkají z nepříznivého rodinného prostředí nebo nezapadají mezi své vrstevníky. Anebo rodinu jako takovou vůbec nemají a vyrůstají v péči státních institucí. Tito jedinci mívají mnohdy problémy s navazováním kontaktu. Buďto jsou příliš plaší a dělají, že o kontakt nestojí, nebo jsou naopak příliš suverénní, agresivní a „zlobiví“ čímž často zakrývají svoji nejistotu. Tyto děti často hledají u koně oporu. Je jim přítelem, který je verbálně nehodnotí, přesto však s nimi komunikuje a kooperuje. Při dotazu na pocity těchto dětí mluví o tom, že při kontaktu s koňmi mají pocit pomyslné ochrany a bezpečí, přátelství (Peštová, 2011).

- 5) Pedagog, který pracuje s dítětem a koněm je v tomto případě ve výhodě. Tím, že umí s koněm pracovat a jezdit na něm výrazně lépe než děti, získává u nich (ty „problémové“ nevyjímaje) přirozenou autoritu a obdiv. Další výhodou v případě „zlobivých a problémových dětí“ je to, že svoji pozornost jsou nuceni zaměřit na zvíře a méně energie mohou dát bytí v opozici vůči pedagogovi či lektorovi. Zároveň tu kůň opět působí jako prostředník, který je v centru pozornosti i komunikace mezi dětmi navzájem a mezi pedagogem a dítětem. Kůň zde prolomuje ledy mezi těmito tábory, přirozeně působí jako icebreaker (Jančaříková, 2009).

Celé prostředí stájí a výběhů působí příznivě. Je zde klid. Okolo bývají výběhy, lesy a pole. Zcela přirozeně a nenásilně se děti naučí, že zde platí pravidla, která je potřeba dodržovat. Jinak to nefunguje. Mohou to ignorovat, nerespektovat, ale pak nemohou s koněm pracovat, být s ním bezpečně. Jedním z nejdůležitějších pravidel je chovat se klidně, nedělat prudké pohyby, nekřičet. Platí zde i pravidelný časový rozvrh pro krmení, kydání a jízdu na koni. Díky těmto pravidlům a potřebě je dodržovat se děti učí sebekázně, pořádku, samostatnosti a zodpovědnosti. Také je to naučí soustředěně vnímat okolní svět.

Aby děti pochopily, proč je tolik důležité tato pravidla dodržovat a o koně správně pečovat, seznamujeme je nejprve s přirozeným chováním koní. S tím, jak kůň vnímá okolní svět. Proč se může polekat a stát se nebezpečným. Dále je učíme pozorovat, jak spolu koně mluví. Rozeznávat jejich mimiku gesta, pohyby a zvuky, které vydávají. Učíme je tak vlastně základy přirozené komunikace. Je velmi důležité, aby pochopily koňský jazyk a naučily se jej používat. Stejně jako s koňmi, komunikuje kůň i s člověkem. Při práci a kontaktu s nimi je důležité znát i jejich osobnost. Každý kůň má jiné povahové rysy. Vždy nám dá dopředu znát, jak se cítí nebo co se mu nelíbí, jestli je přátelsky naladěn nebo nám dává signál „*ted' se nepřibližuj!*“. Kvůli vlastní bezpečnosti je potřeba, abychom tyto signály rozpoznali a správně pochopili (Peštová, 2011).

Kůň učí člověka si vědomě přiznat své emoce; Učí rozeznávat a hájit si své hranice; Být pravdivý sám k sobě, přemýšlet o sobě; Být v souladu svými činy sám se sebou; Ohleduplný a vnímavý k přírodě a zvířatům; Učí člověka používat svůj rozum a aplikovat svoji zkušenost. Slepě nenásledovat cizí pravidla (Svobodová, 2013). A také kůň učí děti rovnováze a přiměřenosti. Dále je učí soustředění a zodpovědnosti za svoji práci a činy. Jako příklad uvedme několik úkolů, které lze s dětmi na této cestě absolvovat (Peštová, 2011):

- 1) Např. při úkolu přimět koně tlakem ruky a povelom „ustup“, aby jim uvolnil místo vedle sebe ve stání. Když jsou příliš aktivní a horliví, kůň většinou přešlapuje z jedné strany na druhou, a když jsou příliš pasivní, reakce se nedočkají. Zde je potřeba správná míra odhodlání a přesvědčení. V této chvíli jim kůň poskytne okamžitou zpětnou vazbu. Při osvojování těchto komunikačních dovedností opadá z dětí strach, učí se rozvaze, posilují tak své sebevědomí. Učí se i pokoře, úctě ke zvířatům a přírodě obecně. Vnímají krásu a také potřeby živých tvorů. Učí se přiměřeně pracovat se silou svého hlasu, těla a důsledně a pečlivě realizovat své záměry. Také se děti učí rozpoznávat a identifikovat své pocity, své momentální naladění. Pakliže kůň nespolupracuje, nebo jde do opozice, automaticky nutí děti ptát se, co dělám špatně, co vlastně od něj vyžadují, jaké jsou mé emoce, které přenáším na koně a které jako zrcadlo odráží a reaguje na ně (Peštová, 2011).
- 2) Dalším může být postrojování. Pro koně je to příprava na práci a pro děti další zkouška důvěry. Postrojování koně nesmí trvat příliš dlouho. Kůň je netrpělivý a cítí, že se bude něco

dít. Proto dětem ze začátku umožňujeme vyzkoušet si tuto činnost jen nasazením uzdečky, výhradně s asistencí cvičitele. Stejně jako koně jsou i děti netrpělivé a nedočkavé. Přes to se na tuto činnost musí velmi soustředit. Učíme je promýšlet a kontrolovat každou část postrojování, aby koně neporanily. To dětem pomáhá uvědomit si váhu a důležitost svých činů a to, pakliže daný úkol nesplní poctivě a zodpovědně, může to přinést následky pro koně nebo i je samotné. Po postrojování následuje jízda na koni, která je pro většinu dětí vyvrcholením.

- 3) Jízda na koni. To, že si děti dokážou nachystat a připravit koně tak, aby na něm mohly jezdit a to, že je kůň nechá usednout na svůj hřbet je dětem odměnou. Často u toho pocítují spokojenost sami se sebou, že daný úkol zvládly, radost ze samostatnosti a z možnosti „řídít“ tak velké zvíře. Vždy vybíráme klidného a zkušeného koně. Je dobré, když děti začínají jezdit bez sedla a drží se postroje s madly. Při první jezdecké hodině vede koně jeden z cvičitelů a druhý dítě přidržuje, aby tak zabránil případnému pádu. Děti jsou při těchto začátcích většinou vyrovnané a sedí na koni vzpřímeně a velmi pevně oproti začínajícím dospělým, kteří jsou na koni většinou křečovití a stažení. Jízda bez sedla je na začátcích velmi důležitá. Děti cítí celým svým tělem velmi intenzivně, každý pohyb koně pod nimi. Cítí teplo jeho těla a upevňují si rovnováhu na koňském hřbetě.

Veškerý čas strávený v blízkosti koní je pro děti (ale i dospělé) psychickým uvolněním. Tento aspekt je nenahraditelný u dětí s nějakým handicapem nebo právě u dětí, které nemají příjemné rodinné zázemí. Toto uvolnění lze ještě znásobit spojením s výtvarnou výchovou, při které mají děti možnost své pocity vyjádřit (Pešková, 2011).

Možnosti „Učení koněm“ v oblasti inkluzivního vzdělávání: tělesně handicapovaní; autisti a cesty k nim skrze zvířata (koně) – Temple Grandinová jako inspirační zdroj.

Koně v oblasti inkluzivního (společného) vzdělávání mohou působit na dvou úrovních.

- a) Koně vytváří přirozeně a samovolně prostředí, které umožní snadnější začlenění marginalizovaných jedinců do dané skupiny. Velká výhoda při začleňování různých znevýhodněných skupin dětí (ať už jsou to autisti, tělesně handicapovaní, týrané děti, děti bez domova, děti s ADHD apod.) je ta, že pakliže využijeme koně jako prostředníka, kolektiv se soustředí vždy v prvé řadě na koně a až následně na jedince, který je „jiný.“ Umožňuje to hladší a nenásilný průběh začlenění se do dané skupiny. Kůň jakožto živá bytost má neustále nějaké potřeby a projevy. Udrží tak určité „tempo“ ve skupině. Děti jsou nuceny neustále něco řešit, na něco reagovat, věnovat se koni. To oslabuje jejich soustředění na ty, kteří jsou v rámci skupiny „jiní“. Nemají čas „zastavit se“ a řešit co je na druhém divné a jiné.
- b) jakožto „učební nástroj“ je kůň schopen být prostředníkem, jenž předává znalosti, informace a pomáhá k budování určitých dovedností (např. komunikace). Zároveň již svým pohybem, pokud na něm dítě sedí, může (jak si ukážeme např. u autistů) fyzicky stimulovat některé části těla, tak že jsou poté vytvořeny vhodnější podmínky pro učení daného jedince.

Možnosti využití koní v rámci inkluzivního (společného) vzdělávání vidí autorka tohoto textu zejména u těchto marginalizovaných skupin:

- 1) autisté,
- 2) děti s ADHD,
- 3) fyzicky handicapované děti,
- 4) „problémové“ děti nežijící v rodině, ale ve státních institucích a týrané děti.

ad 1) **Autisté.** Pro autisty je práce a kontakt s koněm vhodný z několika důvodů:

Autistům nedělá dobře přehlcení podněty a neklid. Prostředí stájí a kolem nich bývá klidné, v přírodě, příjemné. Již samotný kontakt s přírodou působí na tyto děti zklidňujícím způsobem.

- Fyzický pohyb koně při chůzi či klusu, kterým je kolíbání (houpání) zepředu dozadu stimuluje přirozeně mozgová centra tak, že v tu chvíli umožňují snadnější učení. Ve své knize *Léčba koněm* popisuje Isaacson (2011), otec autistického chlapce, jak využívali tohoto efektu a přímo na hřbetu koně se, buďto v klusu, nebo chůzi, učili některé pojmy a názvy předmětů a zvířat.
- Autistické děti pojí s koňmi stejný typ myšlení. Zatímco „normální“ člověk myslí v pojmech, autisté stejně jako koně myslí v obrazech. Proto jsme často svědky toho, jak autistické dítě naváže kontakt a komunikuje s koněm „lépe“ než zkušený pracovník s koněm zvyklý dělat. V tomto ohledu jsou velmi cenné zkušenosti, studie a knihy zooložky Temple Grandinové. Autistky, která byla schopná se svým „handicapem“ vědomě pracovat a předávat o něm informace lidem. Grandinová se stala jakýmsi mostem mezi světem „normálních lidí“, autistů a zvířat. Soustředila se mimo jiné na problémy autistické mysli jako klíče k pochopení chování zvířat. Grandinová nám poskytuje spoustu informací k nahlédnutí toho, jak uvažuje autista a ukazuje kolik toho má společného s myšlením zvířat. Poukazuje na to, že oba tyto tábory uvažují vizuálně, což ve svém důsledku znamená, že se zaměřují na detaily. Je pro ně obtížnější generalizace a abstrakce. Na tyto detaily také následně reagují. Může je tak znervóznět drobnost, které si verbálně (pojmově) myslící člověk nemusí ani všimnout. Často je tedy rozruší věci, jež působí na jejich smysly (Grandinová, 2005). V souvislosti s naším tématem tak lze říci, že autisté vidí svět podobně jako koně. Do popředí jim vystupují stejné věci a celkový obraz světa mají velmi podobný. Kůň je jim v tomto ohledu blíže, než jakýkoliv „normální člověk“, neboť ten ať by chtěl sebevíce, se nemůže svého verbálního, pojmového a generalizujícího myšlení zbavit. Je „závislý“ na jazyce, myslí a vnímá v jazyce. Co není pojmenováno, nevidí (tzv. percepční slepota. Dále viz Wittgenstein a další filozofové zabývající se filozofií jazyka). **Zvířata a podobně i autisté vnímají svět především prostřednictvím smyslových vjemů.** Informace ukládají do paměti nikoli ve slovech, ale v obrazech, zvucích, hmatových podnětech nebo čichových vjemech. Tyto informace v sobě nesou více detailů než informace ukládané ve slovech – například slovo strom v sobě nese mnohem méně detailů než kompletní obraz konkrétního stromu. *„Všechny mé myšlenkové pochody probíhají ve zcela realistických, fotografických obrazech,“ říká Grandinová. „V tom se mé myšlení podobá myšlení zvířat. Oběma nám chybí jazyk složený ze slov“* (Grandinová, 2005).

Koně mají také jako autisté citlivější centrální nervovou soustavu (CNS). Což se může na venek projevat jako nepřiměřeně velká a neadekvátní reakce na podněty. Stejně tak vidíme, že zvířata podobně jako autisté nemají rády oční kontakt. Působí u nich znervóznění a znejistění.

Kůň nám tak může pomoci snáze pochopit svět autistů a následně s nimi lépe pracovat při jejich začleňování, tak aby mohli, byť po svém, fungovat v rámci běžné společnosti.

ad 2) **Děti s ADHD.** Tyto děti potřebují pohyb a pro to, aby mohly „fungovat“ ve společnosti, se také naučit koncentrovat. Koně umožňují dětem vybit energii skrze práci kolem nich, starání se, čištění koně, stájí apod. Velkou možností ventilovat energii je pak pro tyto děti jízda na koni samotná. Splynutí s koněm a jízda na něm poskytuje možnost uspokojit to, co je zároveň kladem i nešvarem dětí s ADHD, a to je velká potřeba pohybu, hyperaktivita. Je vhodné těmto dětem poskytnout při ježdění různorodé podněty, techniky a styly ježdění. Rády a úspěšně budou realizovat parkur, stejně jako slalom mezi překážkami i ježdění bez sedla. Jsou pro ně vhodné způsoby, které jsou „akčnější“. Proto je nenutíme např. do drezury či jiné jemné práce s koněm. Výhodou je také to, že koně se nachází v přírodě, kde může dítě vybit svojí energií pobíháním atd. lépe než v prostorách měst a budov. Hyperaktivita dětí s ADHD s sebou nese mimo jiné dyslexii, dysgrafii, noční můry, problémy s usínáním, kdy se dítě bojí usnout ve tmě. Zkušenosti ukazují, že často pomáhá prosté a jednoduché

„děti unavit“. Lépe se jim potom i koncentruje. Není proto špatné pokusit se, např. v rámci celodenního, či vícedenního programu (např. tábora) využít nejprve vybití energie dítěte aktivitou s koněm. Poté pokračovat, tentokrát již s fyzicky unavenými dětmi, s kratším učebním blokem. V něm poté můžeme s dítětem ADHD probrat potřebné učivo. Tento postup se zdá být efektivnější, než když se snažíme donutit dítě s ADHD, které je po deseti hodinovém spánku odpočaté a nabyté energií, ke koncentraci ve školní lavici.

ad 3) **Fyzicky handicapované děti:** koně lze využít v rámci „klasické“ hipoterapie vedené školenými pracovníky. Jízda na koni má dobrý vliv jak na jejich fyzické, tak i psychické rozpoložení. Problematiku pozitiv léčebného ježdění na psychiku handicapovaných dětí shrnuje Pauwová: „*Ačkoliv kvalitativní data shromážděná od terapeutů, rodičů i pacientů podporují existenci klinicky významné změny u jezdců, statistické testy nebyly schopné tato zjištění potvrdit.*“ (Pauwová, 2006). Z nemocí centrálního nervového systému bývá léčena mj. dětská mozková obrna (dále „DMO“) a Downova choroba (dále „Down“).

Krátce k terminologii: Hipoterapie, ježdění pro handicapované, ježdění pro tělesně postižené, zdravotní ježdění a další názvy. Rehabilitace prostřednictvím koně nebyla v minulosti přesně definována a zařazena do určité struktury. Nicméně, svět akceptoval německou preciznost a převzal jejich model členění. Hipoterapie v obecném slova smyslu je širší pojem, který zahrnuje a) hipoterapii, b) pedagogicko-psychologické ježdění, c) sportovní ježdění pro handicapované. Vymezení těchto pojmů je užitečné pro udělování profesních licencí (v České republice dosud nepraktikováno), komunikaci jednotlivých národních společností pro hipoterapii (Česká hiporehabilitační společnost), spolupráci na projektech The Federation for Riding of Disabled International.

ad a) Hipoterapie – jedná se o využití působení sedu nebo kroku koně na pacienta. Hipoterapii zařazujeme mezi proprioceptivně-neuromuskulárně facilitační metody. Řečeno ve zkratce, jedná se o metodu využívající ve vysokém rozsahu podněty z periferie organismu, které cíleně ovlivňují postihnuté funkce lidského těla (Pauwová, 2006).

ad b) pedagogicko-psychologické ježdění – využívá se zvláště u psychiatrických pacientů. Cílem je vytvoření buď přímého vztahu pacient-kůň nebo, optimálně, vztahu pacient-kůň-terapeut-komunita dalších pacientů/lidí. Vyčlenění pedagogicko-psychologického ježdění však bývá některými kritizováno. Důvodem jsou pozitivní osobní zkušenosti s kladným působením koně na psychiku účastníků hipoterapie a na straně druhé, hipoterapie u psychiatrických pacientů (Pauwová, 2006).

ad c) Sportovní ježdění pro handicapované – pacient se učí jezdit na koni, má možnost se zúčastnit sportovních soutěží. V řadě případů se často jedná o jedinou možnost pro např. diparetiky, Down syndromy. Výraznou roli hraje motivace a odstupňování kvalifikačních stupňů soutěží. Nezastupitelný je přímý kontakt handicapovaných dětí s jejich vrstevníky spolu s postupnou asimilací do normálního denního života. V rámci tohoto ježdění se děti i dospělí mohou realizovat v rámci koníčku, soutěží atd. (např. oblíbený parawestern, nebo paravoltiž) (Pauwová, 2006).

Působení hipoterapie je jak v oblasti fyzické, tak psychické:

- fyzické: Facilitace posturoreflexních mechanismů; koordinace pohybů; synchronizace organismu; vyvolání vzorce chůze a jeho reedukace; staré patologické pohybové vzorce jsou nahrazovány standardními pohybovými stereotypy (Černá Rynešová, 2011; Pauwová, 2006).
- psychické: Hipoterapie působí pozitivně na sebevědomí, uvědomění si sebe samotného a snížení emoční hladiny. Zároveň odbourává nedůvěru a úzkost, napomáhá komunikaci a současně tlumí agresivitu a hyperaktivitu (Lidmilová, 2014; Černá Rynešová, 2011).

Kůň v pedagogické praxi. Aktivity s koněm (nejen) v rámci environmentální výchovy (dále EV) pro MŠ a ZŠ. Koně v mimoškolních a volnočasových aktivitách.

Jednotlivé programy na sebe mohou volně navazovat. Součástí programů mohou být pracovní listy, se kterými lze pracovat buď přímo v místě, nebo je využít následně ve třídách při vyučování (v hodinách jako je např.: přírodopis, environmentální výchova, výtvarná výchova, pracovní činnosti, tělesná výchova, výchova ke zdraví, slohové práce atd.). Programy mají vzdělávací, ale i sociální charakter a lze je využít i k řešení komunikace dětí ve třídě (především starší ročníky), nebo k usnadnění komunikace mezi učitelem a žáky. Program má většinou teoretickou a praktickou část. V závislosti na věku čím je dítě starší, tím lze teoretickou část prodloužit.

Programy využívající aktivity s koněm můžeme začlenit v rámci RVP do čtyřech vzdělávacích oblastí, které byly uvedeny v rámci tohoto textu dříve (Člověk a příroda; Člověk a zdraví; Člověk a svět práce; Člověk a jeho svět). Pakliže si průřezová témata představíme tak, jak je definuje RVP, mají tato témata za úkol: rozvíjet osobnostní, sociální a morální vlastnosti a potřeby žáků, zdůrazňují multikulturní, demokratický, globální a proevropský aspekt výchovy a vzdělávání. Poskytují žákům základní úroveň mediální gramotnosti a vedou je k pochopení důležitosti odpovědného environmentálního jednání. Rozšiřují dále poznání žáků, umožňují jim získat komplexní pohled na danou problematiku a současně u nich formují postoje a hodnotový systém. Obohacují tak jejich osobnost a pozitivně tím ovlivňují atmosféru a sociální vztahy ve škole. Procházejí napříč vzdělávacími oblastmi, mnohostranně propojují vzdělávací obsahy různých oborů a jsou zároveň součástí žákovy běžné životní zkušenosti, která vzniká při kontaktu s prostředím, jež žáka obklopuje.

Na základě výše uvedené specifikace, lze vzdělávací a výchovné programy s koňmi uplatnit v rámci následujících průřezových témat:

- **Environmentální výchova:** Ekosystémy, Základní podmínky života, Vztah člověka k prostředí.
- **Osobnostní a sociální výchova:** Mezilidské vztahy, Kooperace a kompetence, Hodnoty, Postoje.
- Výchova k myšlení v evropských a globálních souvislostech: Mj. pak v rámci Globálního a rozvojového vzdělávání, s nímž tato výchova úzce souvisí.
- **• V menší míře je lze také využít v rámci témat Multikulturní výchovy.**

Předložený text byl snahou o představení možnosti, jak lze metodu HAE (Horse Assisted Education) reflektovat v pedagogice a jak ji uvést do školní a volnočasové praxe dětí. Tato metoda staví nejen na zážitkovém modelování ekologických vztahů a poznatkovém rozvíjení v této předmětné oblasti. Důraz je zde kladen i na formování klíčových kompetencí směrem k pozitivnímu environmentálnímu jednání a na rozvoj samostatné a tvořivě přemýšlející osobnosti jedince schopného řešit problémy. Klíčové je komplexní pochopení vztahů a propojenosti mezi člověkem a životním prostředím, kulturou a přírodou. Autorka tohoto textu vidí potenciál HAE a jemu podobných metod v oblasti environmentální výchovy. Neboť tyto směry se, mimo jiné, snaží vyučovat v terénu pod širým nebem a vést člověka (dítě) ke kritickému myšlení, vážení si přírodního i kulturního dědictví, myšlení v souvislostech, rozvoji ekologické (ale i obecně lidské) etiky a zodpovědnosti, sociálním a komunikačním schopnostem a schopnostem kolektivní spolupráce.

Použitá literatura

- Bednář, F. (2006). *Domluvte se se svým koněm*. Praha: MSD.
- Bednář, F. (2011). *Učení s asistencí koní*. <http://www.fredbednar.cz/vyberte-si-vyuka/horseassisted-education/> ; 11.6. 2011)

- Blake, H. (1975). *Jak mluvit s koňmi*. Praha: Pragma.
- Brtnová Čepičková, I., Kroufek, R. (2006). *Environmentální výchova jako průřezové téma školního vzdělávacího programu: příručka pro učitele*. V Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně.
- Činčera, J. (2013). *Environmentální výchova: efektivní strategie*. Praha: Agentura Koniklec
- Činčera, J., a kol. (2016). *Environmentální výchova z pohledu učitelů*. Brno: Masarykova univerzita. <https://www.vlada.cz/assets/ppov/udrzitelny-rozvoj/vybory-rvur/KD-3-Environmentalni-vychova-z-pohledu-ucitelu-prezentace-panelFINAL.pdf>
- Engel, B. T., Galloway M. L. & Bull M. P. (2003). *The Horse, The Handicapped, and The riding Team In A Therapeutic Riding Program*. (3rd ed.). Duraci: Barbara Engel therapy services.
- Froňková, V. (2013) *Jak ovlivňují koně život našich dětí ?*
- Government of Ireland. (1999). *Social, Personal and Health Education, Teacher guidelines*. Dublin: The stationery office.
- Grandinová, T. (2005). *Zvířata v překlada*. České Budějovice: Protisk.
- Hallberg, L. (2008). *Walking the way of the horse, exploring the power of the horsehuman relationship*. Bloomington: iUniverse.
- Hempfling, K., F. (2004). *Poznej svého koně*. Praha: Brázda.
- Hollý, K. & Hornáček, K. (2005). *Hipoterapie. Léčba pomocí koně*. Ostrava: Montanex.
- Irwin, Ch. (2004). *Jízda na vlně, aneb co mě naučili koně*. Publishers.
- Isaacson, R. (2011). Léčba koněm. Portál.
- Jančaříková, K. (2009). Zooasistence v pedagogické praxi. *Envigogika*. 2009/IV/3. <https://doi.org/10.14712/18023061.44>
- Jančaříková, K., Havlova, J. (2010). *Činnosti se zvířaty v předškolním vzdělávání*. Praha: Raabe.
- Kirchner, J. (2009). *Psychologie prožitku a dobrodružství pro pedagogiku a psychoterapii*. Brno: Computer press.
- Kohanov, L. (2016). *S koněm mezi světy. Cesta k rozvíjení intuice, vědomí a síly pomocí koní*. Synergie.
- Kohanov, L., (2014). *Tao koně*. Portál.
- Kol. autorů (2014). *Leadership with the heart*. 10th Annual EAHA International Conferenc. 19-21 September 2014, Poland. Sborník z konference.
- Lidmilová, K. (2014). *Léčba pomocí koní u dětí s poruchami emocí a chování*. [Diplomová práce]. Hradec Králové: Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové. Peštová, J. (2011). *Člověk a kůň*. Diplomová práce PF UK.
- Luftnerová, D. (2013). *Sociálně-emocionální učení při koněm facilitovaném vzdělávacím programu u dětí se specifickými vzdělávacími potřebami v Irsku*. Diplomová práce UPOL.

- Máchal, A., Nováčková, H., Sobotová, L. a kol. (2012). *Úvod do environmentální výchovy a globálního rozvojového vzdělávání*. Brno: Lipka.
- O'Haire, M. (2010). Companion animals and human health: Benefits, challenges, and the road ahead. *Journal of Veterinary Behaviour*, 5, 226–234. <https://doi.org/10.1016/j.jveb.2010.02.002>
- Odehnal, J. (2007). *Zvířata a naše mentální zdraví: Proč, co a jak*. Praha: Brázda.
- Opršal, J. (2018). *Co se děje v lese*. Diplomová práce FSS Mu.
- Peštová, J. (2011). *Člověk a kůň*. Diplomová práce PF UK. <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/48546>
- *Right no. 30/2004, Education for persons with special educational needs act*. (2004). Dublin: Department of education and skills.
- *Right no. 30/2004, Education for persons with special educational needs act*. (2004). Dublin: Department of education and skills.
- Rosenberg, M., B., (2013). *Nenásilná komunikace – řeč života*. Vyd. 3. Praha: Portál.
- Seton, E. T. (1970). *Kniha lesní moudrosti*. Praha: Olympia.
- Shapiro, L. E. (2009). *Emoční inteligence dítěte a její rozvoj* (3rd ed.). Praha: Portál.
- Skýbová, J. (2008). *Environmentální výchovné projekty: pro učitelství MŠ a prvního stupně ZŠ*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta.
- Svobodová, I. a kol. (2008). *Terapie a asistenční aktivity lidí za pomoci zvířat*. Sborník. Praha: ČZÚ.
- Šebešová, P. (2013). *Environmentální výchova pro ZŠ a SŠ: tři kroky k aktivnímu vyučování*. Praha: Portál.
- Šebešová, P., Šimonová, P. (2013). *Environmentální výchova pro ZŠ a SŠ: tři kroky k aktivnímu vyučování*. Praha: Portál.
- Velemínský, M. a kol. (2007). *Zooterapie ve světle objektivních poznatků*. Brno: DONA
- Whitefield, P. (1996). *Permakultura v kostce*. Praha: Synergie.
- Wohlleben, P. (2017). *Citový život zvířat: láska, zármutek, soucítění – úžasná tvář skrytého světa*. Brno: Kazda.